Αγροτικές κολλεκτίβες στην Κύπρο: Εστιάζοντας σε ένα υβρίδιο της ύστερης αποικιακής περιόδου

Επετηρίδα Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών XXXII, 2006

Γρηγόρης Ιωάννου

Α. Εισαγωγή

“Οι σκοποί της Εταιρείας είναι να διεξάγει το επάγγελμα και την επιχείρηση της από κοινού (κολλεκτιβιστικής) γεωργίας...”1

Η εργασία αυτή επικεντρώνεται σε μια συγκεκριμένη και άγνωστη πτυχή της συνεργατικής δραστηριότητας, όπως αυτή εμφανίστηκε στην ελληνόφωνη κοινότητα της Κύπρου την περίοδο μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο – την κολλεκτιβιστική αγροτική παραγωγή.2 Το φαινόμενο αυτό, λόγω της περιορισμένης του έκτασης και χρονικής διάρκειας, έχει αγνοηθεί τόσο από την ιστορική, όσο και από την κοινωνιολογική έρευνα. Από μια καθαρά πραγματολογική σκοπιά, οι κολλεκτίβες κατατάσσονται ως εμπειρικό στοιχείο στο περιθώριο μιας μεγαλύτερης Ιστορίας, του Συνεργατισμού, της Αριστεράς, της Κύπρου ή του Λαού της. Αυτή η εργασία αντιστρατεύεται την πραγματολογική κατάταξη. Εστιάζει στις κολλεκτίβες, επειδή θεωρεί ότι η απόπειρα και μόνο της “από κοινού” ιδιοκτησίας στην παραγωγή μπορεί να αναδείξει μια άλλη πτυχή της κοινωνικής ιστορίας και της αριστερής εμπειρίας.3

Η εμπειρική έρευνα βασίστηκε τόσο σε έντυπες αρχειακές πηγές όσο και σε προφορικές συνεντεύξεις. Έντυπο υλικό σχετικό με το θέμα έχει εντοπιστεί στο Κρατικό Αρχείο, στο Γραφείο Τύπου και Πληροφοριών, στην Υπηρεσία Εποπτείας και Ανάπτυξης Συνεργατικών Εταιρειών, στο ΑΚΕΛ και στην Ένωση Κυπρίων Αγροτών (ΕΚΑ). Παράλληλα έχουν διενεργηθεί και απομαγνητοφωνηθεί περιληπτικά προφορικές συνεντεύξεις4 με τουλάχιστον δύο άτομα από κάθε κολλεκτίβα.5 Η βασική μεθοδολογική αρχή, η οποία κατηύθυνε την εμπειρική διερεύνηση, ήταν η συγκριτική αντιπαραβολή του προφορικού και του γραπτού λόγου για και σε σχέση με τις κολλεκτίβες. Ο στρατηγικός στόχος ήταν η πολυεπίπεδη επεξεργασία των πηγών λαμβάνοντας υπόψη τις παράμετρους της προσωπικής μνήμης και αντίληψης, της θεσμικής αναγνώρισης και κατηγοριοποίησης και της δημόσιας πολιτικής και κοινωνικής εκτίμησης. Πέραν από τη διασταύρωση και αξιολόγηση των πληροφοριών και τη συσχέτιση των γεγονότων, ο αναλυτικός στόχος της εξαξωγής συμπερασμάτων αφέθηκε ανοιχτός, με την έννοια ότι η εμπειρία και η θεωρία διασυνδέθηκαν, όχι αρχικά αλλά τελικά, μέσα από τη διαδικασία της σύνταξης του κειμένου και στα χωρο-χρονικά της πλαίσια.

Το δεύτερο κεφάλαιο αποτελεί μια θεώρηση του πλαισίου σε μια προσπάθεια να τεθούν οι παράμετροι για την ανάπτυξη του θέματος. Εδώ ο αναλυτικός στόχος είναι η ανάγνωση των ευρύτερων ιστορικών συνθηκών, που περιέβαλαν το κοινωνικό φαινόμενο. Το τρίτο κεφάλαιο εστιάζει στους δρώντες και στις συγκεκριμένες συνθήκες της δημιουργίας των κολλεκτιβών. Η έμφαση εδώ δίνεται στην ιστορικότητα του φαινομένου του ίδιου και των πολιτικών του προεκτάσεων. Το τέταρτο κεφάλαιο εξετάζει τη λειτουργία και τη διάλυση των κολλεκτιβών σε μια προσπάθεια να αναλύσει το κοινωνικό νόημα και να κωδικοποιήσει την ιστορική σημασία του κολλεκτιβίστικου πειράματος στην Κύπρο. Τέλος, στον επίλογο αναφέρονται οι περιορισμοί και οι ελλείψεις της εργασίας και γίνονται εισηγήσεις προς την κατέθυνση μιας ενδεχόμενης μελλοντικής της επέκτασης.

Β. Πλαίσιο

"Οι άνθρωποι φτιάχνουν οι ίδιοι την ιστορία τους, αλλά δεν τη φτιάχνουν ακριβώς όπως θέλουν, δεν τη φτιάχνουν κάτω από συνθήκες που επιλέγουν οι ίδιοι, αλλά κάτω από συνθήκες δοσμένες και μεταδομένες από το παρελθόν". 6

(ι) Οι τέσσερις κολλεκτίβες

Οι τέσσερις κολλεκτίβες εμφανίστηκαν στο Δίκωμο της επαρχίας Κερύνειας το 1946, στα Περβόλια της επαρχίας Λάρνακας το 1947, στα Κούκλια της επαρχίας Πάφου στα τέλη του 1949, και στο Αυγόρου της επαρχίας Αμμοχώστου το 1951. Η διαδικασία της δημιουργίας, λειτουργίας και διάλυσής τους υπήρξε παρόμοια στη μορφή, με εξαίρεση την κολλεκτίβα της Ονίσιας στο Δίκωμο, η οποία ανέπτυξε βιομηχανία παραγωγής ασβέστη,7 κατέστη οικονομικά βιώσιμη και διαλύθηκε αργότερα λόγω εξωγενών παραγόντων και συγκεκριμένα των διακοινοτικών συγκρούσεων του 1964. Η Ονίσια, ως η πρώτη απόπειρα εγκαθίδρυσης αγροτικού γεωργικού συνεργατισμού σε συλλογική βάση, αποτέλεσε το παράδειγμα και το πρότυπο για τις υπόλοιπες κολλεκτίβες. Το καταστατικό της χρησιμοποιήθηκε ως βάση για τα καταστατικά των υπολοίπων, ενώ μέλη της στάληκαν στις νέες κολλεκτίβες για να μεταδώσουν τις εμπειρίες της συλλογικής παραγωγής και να βοηθήσουν στην οργάνωσή τους. Όσον αφορά το νομικό τους καθεστώς, οι κολλεκτίβες ήταν εγγεγραμμένες ως Συνεργατικές Γεωργικές Ενώσεις (Cooperative Farming Societies) – Συνεργατικές Επαύλεις στην αλληλογραφία των κολλεκτιβιστών με τις Αρχές – και θεωρούνταν εταιρείες περιορισμένης ευθύνης. Ως μετοχικές εταιρείες με νομικό πρόσωπο, οι κολλεκτίβες επισύναπταν δάνεια, αγόραζαν γη, εργοδοτούσαν προσωπικό και εμπορεύονταν αγαθά και υπηρεσίες. Καθώς όμως οι συνεταιρισμοί αυτοί, με εξαίρεση την Ονίσια, διαλύθηκαν από τα

μέσα της δεκαετίας του 1950, δεν πρόλαβαν καν να αποπληρώσουν τα αρχικά τους δάνεια και δεν είχαν την ευκαιρία να προχωρήσουν σε μακροπρόθεσμες επενδύσεις, οι οποίες θα μπορούσαν να αυξήσουν τον κύκλο εργασιών και την κερδοφορία τους.

Οι τέσσερις αυτές κολλεκτίβες αποτελούν το βασικό εμπειρικό δείγμα και το θεωρητικό επίκεντρο του κειμένου. Για να αναλυθεί όμως επαρκώς το πλαίσιο δημιουργίας και λειτουργίας αυτών των τεσσάρων κολλεκτιβών, θα εξεταστεί ως αντιπαραβολή και ένας πέμπτος γεωργικός συνεταιρισμός, στα Πότιμα της Πέγειας, ο οποίος ιδρύθηκε με πρωτοβουλία της αποικιακής κυβέρνησης το 1950. Η επιλογή αυτή δεν είναι τυχαία. Η ιστορία της Συνεργατικής Έπαυλης Ποτίμων Πέγειας διασταυρώθηκε με την ιστορία των τεσσάρων κολλεκτιβών. Ως κυβερνητική πρωτοβουλία που αποτέλεσε και μοντέλο διαχείρισης κρατικής γεωργικής γης, η περίπτωση των Ποτίμων της Πέγειας μπορεί να μας βοηθήσει να σκιαγραφήσουμε την ευρύτερη κυβερνητική πολιτική σε σχέση με τη κολλεκτιβιστική αγροτική παραγωγή, δίνοντας έτσι μια πληρέστερη εικόνα του φαινομένου. Η εξέταση της δημιουργίας και λειτουργίας της Συνεργατικής Έπαυλης Ποτίμων Πέγειας έχει διπλό στόχο. Αφενός παρέχει ένα ιστορικό σημείο αναφοράς και αφετέρου ένα συγκριτικό πλαίσιο ανάλυσης.

(ιι) Η Κύπρος κατά την ύστερη αποικιακή περίοδο

Παρόλο που η διαδικασία ενσωμάτωσης της Κύπρου ως μέρους της Ανατολικής Μεσογείου στην καπιταλιστική κοσμο – οικονομία χρονολογείται από το 18ο αιώνα,[8] η οριστική επικράτηση του κεφαλαίου σε τοπικό επίπεδο πραγματοποιήθηκε τις τελευταίες δεκαετίες της βρετανικής διοίκησης. Η κυριαρχία της μισθωτής σχέσης στην παραγωγική διαδικασία, η θεσμοθέτηση της γραφειοκρατίας και της συγκεντρωτικής οργάνωσης και ο πολιτικός διαχωρισμός στη βάση της ιδεολογίας και της εθνότητας, υπήρξαν οι τρεις βασικές συνιστώσες της μετάβασης στην καπιταλιστική νεοτερικότητα, η οποία ολοκληρώθηκε το 1960 με την ίδρυση του κυπριακού κράτους. Ο Ατταλίδης αντιλαμβάνεται αυτή την εξέλιξη ως την οικονομική και πολιτική μεταμόρφωση της κυπριακής κοινωνίας.[9] Με αυτούς τους όρους, οι διαδικασίες της εκβιομηχάνισης και της αστικοποίησης που χρονολογούνται από το 1920, επιταχύνθηκαν και εντάθηκαν κατά την περίοδο 1945-60 και είχαν ως αποτέλεσμα την εντατικοποίηση της παρακμής της γεωργίας και την εδραίωση της κυριαρχίας της πόλης επί της υπαίθρου. Μέσα από την ανθρωπολογική οπτική του Λοΐζου, η διαδικασία της κοινωνικής αναδόμησης τοποθετείται μέσα σε ένα πλέγμα συγκρουσιακών σχέσεων.[10] Με αυτό το φακό, ο εκμοντερνισμός προκάλεσε τη διάβρωση της παραδοσιακής πατριαρχίας μέσα από την εδραίωση της πυρηνικής οικογένειας και μετάλλαξε τις παραδοσιακές σχέσεις εξουσίας μέσα από την ανάπτυξη της τεχνολογίας και της μαζικής παιδείας. Ο Κατσιαούνης

επικεντρώνεται στην πολιτική διάσταση της κοινωνικής μεταβολής και στις σχέσεις διαφόρων κοινωνικών ομάδων με την αποικιακή εξουσία.[11] Μέσα από αυτή την προσέγγιση αναδεικνύεται ο αντιαποικιακός προσανατολισμός του λαϊκού κινήματος, όπως εκφράστηκε μέσα από την ταξική και εθνικοαπελευθερωτική σύγκρουση, η οποία κορυφώθηκε στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1940. Μέσα από την κοινωνιολογική ανάλυση του Παναγιώτου αναδεικνύεται η πολιτιστική σύνθεση της κυπριακής αριστερής υποκουλτούρας μέσα από την ιστορική συνοριακή εμπειρία των διεθνών και τοπικών ταξικών επιρροών και συγκρούσεων.[12] Με αυτό το φακό τα δίχτυα της αριστεράς εκφράζουν σε τοπικό επίπεδο την πολιτική και πολιτιστική αντίδραση και αντίσταση στην εμβάθυνση της καπιταλιστικής σχέσης και στην επιβολή της ηγεμονικής ιδεολογίας – αποικιοκρατικής και εθνικιστικής.

Το πλαίσιο ερμηνείας αυτής της εργασίας εντοπίζει τους όρους συγκρότησης των αγροτικών κολλεκτιβών στην υλική συνθήκη της προλεταριοποίησης, η οποία επιβλήθηκε κατά γενική ομολογία μέσα από το ξεκλήρισμα των αγροτών από τους τοκογλύφους. Η προλεταριοποίηση ορίζεται ως η επέκταση της μισθωτής σχέσης στην παραγωγική διαδιακασία και αποτελεί όχι απλώς οικονομική αλλά κοινωνικο-πολιτική εξέλιξη. Η υλική συνθήκη και η εμπειρία της προλεταριοποίησης ως ιστορική διαδικασία προκάλεσε την ταξική διαστρωμάτωση που δημιούργησε την εργατική τάξη των πόλεων και των μεταλλείων.[13] Βασικό χαρακτηριστικό και αποτέλεσμα αυτής της διαδικασίας ήταν η μείωση της σημασίας της γεωργικής γης ως υποδομής για την οικογένεια και η αντικατάστασή της από το μισθό.[14] Η εδραίωση της καπιταλιστικής σχέσης ολοκληρώθηκε τη δεκαετία του 1940 μέσα από την αύξηση των στρατιωτικών και δημοσίων έργων, η οποία επέβαλε οριστικά το νόμο της αξίας και στην κυπριακή ύπαιθρο. Η καπιταλιστική ανάπτυξη, όμως, δεν υπήρξε ούτε συνεναιτική ούτε ομαλή διαδικασία. Οι τοπικές αντιστάσεις στο κεφάλαιο εκφράστηκαν μέσα από το συνεργατικό και το συνδικαλιστικό κίνημα, που συγκροτήθηκαν ταυτόχρονα ως άμυνα και πρόταση των αγροτών και των εργατών ενάντια στη και για τη μορφή της ανάπτυξης. Τα ίδια αυτά στρατιωτικά και δημόσια έργα, που σηματοδότησαν την οριστική επικράτηση της μισθωτής μορφής εργασίας, αποτέλεσαν ταυτόχρονα και πτυχή του κεϋνσιανού συμβιβασμού, ο οποίος ενσωμάτωσε την εργατική τάξη στο κράτος μέσα από την πολιτική ρύθμιση της αγοράς.

Η πρωτοβουλία για τη δημιουργία των συνεργατικών πιστωτικών ιδρυμάτων προήλθε από τα μεσαία στρώματα της υπαίθρου, με τη στήριξη ενός τμήματος της αστικής τάξης και είχε ως στόχο τη δυνατότητα εξασφάλισης χαμηλότοκων δανείων. Οι εταιρείες βασίστηκαν στις αρχές της αλληλοβοήθειας και της αυτοβοήθειας και οι μέτοχοί τους ήταν «αλληλεγγύως και απεριορίστως υπεύθυνοι» απέναντι τρίτων.[15] Σταδιακά το συνεργατικό κίνημα μεγάλωσε, ενέταξε και τα χαμηλά αγροτικά στρώματα και επεκτάθηκε στον εμπορικό και καταναλωτικό

τομέα με την ίδρυση οργανισμών διάθεσης προϊόντων και παντοπωλείων. Η βρετανική αποικιακή κυβέρνηση επέδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για το συνεργατικό κίνημα και λειτούργησε υποβοηθητικά στην ανάπτυξή του, προωθώντας την αρχή της αποταμίευσης και ιδρύοντας ξεχωριστό Τμήμα Συνεργατισμού το 1936 και Συνεργατική Κεντρική Τράπεζα το 1938.[16] Μια κυβερνητική έκθεση με θέμα τη "συνεργασία" και τίτλο "Για τις πιστωτικές συνεργατικές εταιρείες"[17] είναι ενδεικτική της αποικιακής αντίληψης της χρησιμότητας του συνεργατισμού και ως "σχολείου εξάσκησης στις επιχειρηματικές μεθόδους". Ένα άλλο απόσπασμα του ίδιου κειμένου αναφέρει: "Περιληπτικά στη συνεργασία δίνουμε ως εγγύηση το δικό μας υστέρημα, στην πραγματικότητα υποθηκεύουμε όχι την περιουσία μας, αλλά την εργασία μας. Ο εργαζόμενος γίνεται καπιταλιστής του εαυτού του".[18] Η προώθηση του συνεργατισμού, όπως και η νομοθετική ρύθμιση των αγροτικών χρεών που ακολούθησε το 1940,[19] εντασσόταν στην ευρύτερη προσπάθεια της αποικιακής εξουσίας να συμφιλιωθεί με τα λαϊκά και τα αγροτικά στρώματα και να ανακόψει την ανοδική πορεία του αντιαποικιακού κινήματος. Το συνεργατικό κίνημα, στο βαθμό που έμενε έξω από την πολιτική, αποτελούσε ένα δυνητικό εργαλείο για την προώθηση της κυβερνητικής επιρροής μέσα από τον έλεγχο του διχτύου διακίνησης χρήματος και προϊόντων. Επιπρόσθετα, ο συνεργατισμός από την οπτική της αποικιοκρατίας, στο βαθμό που «ανέτρεφε» μια τάξη υπεύθυνων μικρο-ιδιοκτητών[20] και εμφυσούσε ένα αίσθημα οικονομικής ασφάλειας στους υπηκόους, λειτουργούσε αποτρεπτικά στην όποια προσπάθεια διασάλευσης της κοινωνικής ειρήνης.

Στο πολιτικό επίπεδο, η φιλελευθεροποίηση, που επέτρεψε το αποικιακό καθεστώς γύρω στις αρχές της δεκαετίας του 1940 στην προσπάθειά του να κτίσει την απαραίτητη κοινωνική συναίνεση για τη συνέχιση της εξουσίας του, υπήρξε καθοριστικός σταθμός. Και αυτό επειδή λειτούργησε ως καταλύτης σε μια μη αναστρέψιμη διαδικασία πολιτικοποίησης των μαζών. Αυτή η πολιτικοποίηση εκφράστηκε μέσα από τη δημιουργία μαζικών οργανώσεων τόσο στις πόλεις όσο και στην ύπαιθρο και χαρακτηρίστηκε από μια έντονη πόλωση, η οποία εξελίχτηκε και σε βίαιη σύγκρουση σε περιόδους εκλογικών αναμετρήσεων και σε περιόδους εκτεταμένων απεργιακών κινητοποιήσεων. Ο Ψυχρός Πόλεμος και ο εμφύλιος πόλεμος στην Ελλάδα πρόσθεσαν και μια ιδεολογική επικάλυψη στην ουσιαστικά κοινωνική και πολιτική σύγκρουση των παρατάξεων Αριστεράς και Δεξιάς στην ελληνόφωνη κοινότητα της Κύπρου.[21]Όσον αφορά την τουρκόφωνη κοινότητα της Κύπρου, οι τάσεις προς το διαχωρισμό από την ελληνόφωνη πλειοψηφία είχαν ήδη αρχίσει να εκφράζονται σε αντιπαραβολή με την κυριαρχία του αιτήματος της ένωσης.[22] Από τα μέσα της δεκαετίας του 1940 δημιουργήθηκαν αμιγείς τουρκόφωνες οργανώσεις και σωματεία, όπως οι Τουρκικές Συντεχνίες και η Ένωση Τούρκων Αγροτών και άρχισε να αρθρώνεται το αίτημα της διχοτόμησης.[23] Παρόλο που σε δια-προσωπικό και κοινωνικό επίπεδο ο διαχωρισμός δεν υπήρξε ούτε ολοκληρωτικός ούτε καθοριστικός,[24] η απουσία τουρκόφωνων Κυπρίων από

πρωτοβουλίες όπως οι αγροτικές κολλεκτίβες είναι ίσως ενδεικτική της πολιτικής απόστασης, που είχε αρχίσει να δημιουργείται μεταξύ των δύο κύριων κοινοτήτων της Κύπρου.

Από πλευράς τεχνικής υποδομής, την περίοδο μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο σημειώθηκε τεράστια ανάπτυξη τόσο στη μορφή όσο και στα μέσα της αγροτικής παραγωγής. Ο αριθμός των διαθέσιμων τρακτέρ και οι ποσότητες των διαθέσιμων λιπασμάτων αυξήθηκαν σημαντικά,[25] θέτοντας έστω και καθυστερημένα τις προϋποθέσεις για την αναβάθμιση της κυπριακής γεωργίας. Ο κατατεμαχισμός του αγροτικού κλήρου όμως, συνέπεια του εθιμικού συστήματος ισοκατανομής της κτηματικής κληρονομιάς αλλά και της τοκογλυφίας, συνέχισε να εμποδίζει την ανάπτυξη οικονομιών κλίμακας και την πλήρη αξιοποίηση των πλεονεκτημάτων της εκβιομηχάνισης.[26] Η τεράστια αύξηση των γεωτρήσεων στα μεταπολεμικά χρόνια έκανε εφικτή την επέκταση της μηχανικά αρδευόμενης γης στις 138 500 σκάλες, επιφέροντας αύξηση ύψους 160% από το 1946 μέχρι το 1957.[27] Η γενικότερη έλλειψη επενδύσεων, όμως, τόσο από το αποικιακό κράτος όσο και από το ιδιωτικό κεφάλαιο, παρέτεινε την κρίση της γεωργίας και απέτρεψε την ανάπτυξη μαζικού αγροτικού καπιταλισμού στην Κύπρο. Με αυτά τα δεδομένα, ο πιστωτικός συνεργατισμός κατέστη ντε φάκτο ο κύριος φορέας αναπτυξιακής χρηματοδότησης και το βασικό πεδίο της διαλεκτικής της κεφαλαιακής συσσώρευσης στην ύπαιθρο. Η μετάβαση από την αγροτική κοινωνία στην εμπορική οικονομία[28] δεν ήρθε, όμως, μόνο μέσα από την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, αλλά και μέσα από την ανατροπή και μετατροπή των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής.

Οι παράλληλες πορείες της προλεταριοποίησης και του συνεργατισμού δεν αποτελούν τυχαίο γεγονός. Ο συνεργατισμός υπήρξε μια μορφή αντίστασης στην προλεταριοποίηση, μια προσπάθεια των αγροτών να αποφύγουν να ξεπέσουν – με τους όρους της εποχής – στην "τελευταία υποστάθμη της κοινωνικής εξαθλίωσης που φέρει το όνομα εργατική τάξη".[29] Όπως το συνδικαλιστικό κίνημα στις πόλεις, το συνεργατικό κίνημα στην ύπαιθρο έπαιξε ρυθμιστικό ρόλο στην εδραίωση της καπιταλιστικής σχέσης καθώς επιτάχυνε τη διάβρωση των παραδοσιακών κοινωνικών σχέσεων εργασίας και συνεργασίας. Αν η διαδικασία της προλεταριοποίησης αποτέλεσε τη στιγμή της τυπικής υπαγωγής της εργατικής δύναμης των Κυπρίων στο παγκόσμιο κεφάλαιο, ο θεσμός του συνεργατισμού έθεσε τις ιστορικές βάσεις για την πραγματική υπαγωγή.[30] Μέσα από τις πιστωτικές εταιρείες, οι αγρότες εξασφάλισαν καλύτερους όρους χρηματοδότησης και περιόρισαν το φαινόμενο της τοκογλυφίας. Στη διαδικασία αυτή όμως δεν αυτονομήθηκαν από την αστική τάξη, αλλά ανέλαβαν αυτοί, ή κάποιοι από αυτούς, το ρόλο της. Δεν ανέτρεψαν, αλλά μετάλλαξαν τη μορφή της οικονομικής τους εξάρτησης. Η σχέση της "πομισιαρκάς" ή του "φουμισιαρλίκ" παραδείγματος χάριν, σύμφωνα με την οποία ο γαιοκτήμονας έβαζε τη γη και το σπόρο και ο

ακτήμονας την εργασία, για να μοιραστούν μαζί τη σοδειά, έδωσε χώρο σε πιο τυπικά ορθολογιστικές σχέσεις όπως το ενοίκιο, την ενοικιαγορά και την υποθήκευση. Η συνεργασία μεταμορφώθηκε κατά την ύστερη αποικιακή περίοδο μέσα από την ανάπτυξη της χρηματικής οικονομίας – από τη βάση της άτυπης και άγραφης οικογενειακής και κοινοτικής αλληλοβοήθειας πέρασε στη βάση της ατομικής, μετοχικής, συνεταιριστικής σύμπραξης. Η διαδικασία αυτή όμως, η οποία εμβάθυνε και επέκτεινε την καπιταλιστική σχέση, υπήρξε ταυτόχρονα ιστορικό αποτέλεσμα και αιτία του ταξικού ανταγωνισμού. Και ήταν γενικότερα οι "αχόρταγοι εργάτες"31 που οριοθετούσαν τις παράμετρους της κεφαλαιακής συσσώρευσης τόσο στην ύπαιθρο όσο και στην πόλη.

Γ. Δρώντες και δημιουργία

"Η τάξη ορίζεται από ανθρώπους καθώς αυτοί ζουν τη δική τους ιστορία και τελικά αυτός είναι ο μόνος ορισμός" 32

Τόσο οι ταξικές όσο και οι πολιτικές καταβολές των αγροτικών κολλεκτιβών εντοπίζονται στους αγροτομορφωτικούς συλλόγους και στα σωματεία των χωριών. Οι μορφωτικοί σύλλογοι33 και τα σωματεία των χωριών εμφανίστηκαν στα τέλη της δεκαετίας του 1930 ως κοινωνικά και πολιτιστικά κέντρα με στόχο την καλλιέργεια σοσιαλιστικής συνείδησης στην κυπριακή ύπαιθρο. Μέσα στις γενικευμένες συνθήκες φτώχειας και εξαθλίωσης, που σημάδεψαν την κρίση της γεωργίας, οι άνεργοι και άεργοι αγρότες προσεγγίστηκαν από τους κομμουνιστές, οι οποίοι κήρυτταν τη γενικευμένη μόρφωση και τη μαζική οργάνωση. Οι σύλλογοι και τα σωματεία αυτά στέγασαν τις συντεχνίες και τις οργανώσεις του παράνομου Κομμουνιστικού Κόμματος Κύπρου και του ΑΚΕΛ και λειτούργησαν ευρύτερα ως δημόσιοι χώροι προλεταριακής κοινωνικοποίησης και ιδεολογικής επιμόρφωσης. Μέσα από διαλέξεις, θεατρικές παραστάσεις και το στήσιμο βιβλιοθηκών με κοινωνικό περιεχόμενο, οι προλεταριοποιημένοι αγρότες ήρθαν σε επαφή με τον κομμουνισμό. "Η γη ανήκει σε αυτούς που τη δουλεύουν. Νόμος φυσικός, άγραφος νόμος, γραμμένος όμως με πύρινα γράμματα στη συνείδηση όσων αγωνίζονται για το ψωμί και την λευτεριά. Οι είλωτες, οι σκλάβοι, οι δουλοπάροικοι, οι ενοικιαστές και οι πομισιάρηδες, οι ξεκληρισμένοι του κάμπου και του βουνού είναι δημιουργήματα και θύματα ενός αυθαίρετου και αισχρού εκμεταλλευτικού συστήματος".34

Ποιος ήταν, όμως, ακριβώς ο ρόλος της αριστερής ιδεολογίας στη δημιουργία των αγροτικών κολλεκτιβών; Σε ποιο βαθμό μπορούμε να δούμε τις κολλεκτίβες ως ιδεολογικά εμπνευσμένες απόπειρες κοινωνικοποίησης της παραγωγής και σε ποιο βαθμό μπορούμε να τις δούμε ως οικονομικά κατευθυνόμενες πράξεις βιοπορισμού; Αυτά τα ερωτήματα δεν

επιδέχονται εύκολων απαντήσεων. Για τους κολλεκτιβιστές, το “να ζήσουν” και το “να δώσουν παράδειγμα στον Κύπριο γεωργό”[35] δεν ήταν διαχωρισμένα. Μια κάποια ιδεολογική συνεκτικότητα αποτελούσε ούτως ή άλλως προϋπόθεση για μια τόσο δεσμευτική πράξη όπως η συμμετοχή σε μια οικονομική και βιοπολιτική συλλογικότητα.“Ηταν τόσον κοινωνικά σφικτοδεμμένοι οι σύντροφοι της κολλεκτίβας. Τζαι το πιο βασικόν, το πιο βασικόν δεν είναι τα λεφτά. Το πιο βασικόν εν ο άνθρωπος, ο οποίος εννά συνεργαστεί μεταξύ του, εννά χτίσει, εννά οικοδομήσει, εννά παράγει. Μόνον τζιαμέ καταλαβαίνεις την αξία των συντρόφων”.[36] “Εξέραμεν ούλλοι τον σκοπό που εγένετουν...να εξασφαλίσουμεν μιαν δουλειάν να δουλέψουμεν, να φκάλουμεν ένα μεροκάματον να περάουμεν. Τζαι οι παραπάνω εμπέηκαν τζαι με ιδεολογία, εγιώ εμπέηκα παρόλον που είσιεν χτήματα ο μακαρίτης [ο πατέρας μου], εμπέηκα μέσα για να ενισχύσουμεν το κόμμα”.[37] Οι κολλεκτιβιστές διάβαζαν τον αριστερό τύπο και πληροφορούνταν για το σοσιαλισμό και τους αγροτικούς συνεταιρισμούς της Σοβιετικής Ένωσης.[38] Μερικοί είχαν δει από κοντά τα εβραϊκά κιπούτς στην Παλαιστίνη κατά τη διάρκεια της θητείας τους στο βρετανικό στρατό και είχαν εντυπωσιαστεί από την οργάνωσή τους.[39] Όσο ιδεολόγοι όμως και να ήταν οι κολλεκτιβιστές, άλλο τόσο ήταν απόστρατοι και άνεργοι “εργατο-αγρότες” που συνεταιρίστηκαν στη βάση των οικονομικών τους συμφερόντων. Η ιδεολογία δεν μπορεί να αφαιρεθεί από τα υλικά συμφέροντα, καθώς έγκειται στον τρόπο με τον οποίο αυτά ορίζονται. “Υπάρχει η άρχουσα τάξη, οι πλουσίοι να πούμεν τζαι υπάρχουν τζαι οι φτωσιοί, οι εργαζόμενοι. Ο εργαζόμενος επιδιώκει λλιόττερες ώρες [εργασίας], παραπάνω μεροκάματον για να ζήσει. Ο πλούσιος επιδιώκει ή [όσον] το δυνατόν να σου επιβάλει τζείνον που θέλει, παραπάνω ώρες με λλιόττερον μεροκάματον. Τούτη εν μια αρχή”.[40] Επομένως, το ερώτημα πρέπει να τεθεί διαφορετικά. Ποιες ήταν οι ευρύτερες ιστορικές και ποιες οι τοπικά συγκεκριμένες συνθήκες μέσα από τις οποίες γεννήθηκε η κολλεκτιβίστικη απόπειρα; Και ποιες ήταν οι σχέσεις των κολλεκτιβιστών με τον περιβάλλοντα κοινωνικό ιστό;

Η πρώτη κολλεκτίβα γεννήθηκε μέσα από τον αγώνα για την αποστράτευση[41] και σηματοδότησε την ολοκλήρωσή του. Οι κολλεκτιβιστές ήταν όλοι απόστρατοι του Β' Παγκοσμίου Πολέμου που γνωρίζονταν μεταξύ τους από τη θητεία και τις παράνομες τους πολιτικές δραστηριότητες στο βρετανικό στρατό.[42] Όντας όμως στην πλειοψηφία τους ξένοι στο Δίκωμο αντιμετωπίστηκαν αρχικά με δυσπιστία από τους ντόπιους.[43] Έγιναν αποδεκτοί πρώτα ως απόστρατοι από την ιστορική τους ταυτότητα και μετά ως Ονισιάτες από τη γεωγραφική τους ταυτότητα. Μέσα στις συνθήκες πολιτικού διαχωρισμού και παραταξιακού ανταγωνισμού, η γενικότερη αποδοχή τους ως συγχωριανών Δικωμιτών παρέμεινε αμφίβολη. “Οι Δικωμίτες οι προοδευτικοί εχειροκροτήσαν την προσπάθειαν μας. Οι αντιδραστικοί είπαν ότι ήταν να φύουμεν νύχτα”.[44] Η πολιτική πόλωση υπήρξε σχετικά σταθερή παράμετρος,

όπως φαίνεται και μέσα από τα χαιρέκακα σχόλια κάποιων δεξιών Δικωμιτών στην εμφάνιση των Ονισιατών προσφύγων στο Δίκωμο μετά την εθνοτική σύγκρουση του 1964 – "εν πειράζει σιόρ έππεσεν η μικρή Μόσχα".[45]

Αν και η δεύτερη κολλεκτίβα, στα Περβόλια το 1947, ήταν πρωτοβουλία των αποστράτων, ήταν η νεοσύστατη Ένωση Αγροτών Κύπρου (ΕΑΚ) που ανάλαβε την οργανωτική και θεσμική στήριξη της προσπάθειας.[46] Η απόπειρα αυτή συνδέθηκε και νοηματοδοτήθηκε μέσα από τον αγώνα των ακτημόνων για την απόκτηση γης. Η παγκύπρια συγχώνευση των μορφωτικών συλλόγων το 1946 και η δημιουργία της ΕΑΚ, πέραν από μια συγκεντρωτική αναδιοργάνωση των δυνάμεων της Αριστεράς στην ύπαιθρο, αποτελούσε και μια κλιμάκωση των κινητοποιήσεων των ακτημόνων.[47]Μέσα από την ΕΑΚ το αίτημα της αναδιανομής της γης τέθηκε επιτακτικά και σε παγκύπρια βάση.

"...Οι αγρόται μας χρειάζονται γην. Η γη είναι δι' αυτούς το κυριώτερον μέσον της εργασίας των. Όλη η γη των τσιφλικάδων, των μονών, των θρόνων, των εμποροτοκογλύφων και εμπορομεσιτών πρέπει να απαλλοτριωθεί προς όφελος των ακτημόνων και των μικροκαλλιεργητών..."[48] Η ευρύτερη επιδείνωση των ταξικών και πολιτικών σχέσεων το 1948, με τις μεγάλες απεργίες των μεταλλωρύχων και των οικοδόμων,[49] συνέθετε ένα εμπρηστικό κλίμα. "Η μουχταροκρατία και ο ζαπτιεδισμός όσο πάνε γίνονται πιο προκλητικοί. Οι εθνικόφρονες εκμεταλλευτές μεταφέρουν και στην ύπαιθρο τις χίτικες μεθόδους των. Ο χωρικός για αυτούς πρέπει να μεταβληθεί σε θύμα των....Οι αγρότες μας – ας το νιώσει καλά η αντίδρασις – ούτε παμπούλες φοβούνται, ούτε απειλές, ούτε ξόρκια. Είναι αυτοί ζωντανό κομμάτι ενός λαού που ένοιωσε την δύναμη του, βρήκε τον δρόμο του και τίποτε δεν μπορεί να τον ανακόψει. Η ώρα που ο σταύλος του Αυγείου θα καθαριστεί από την λαϊκή σκούπα δεν είναι μακρυά".[50] Στην επαρχία Λάρνακας και συγκεκριμένα στην περιοχή γύρω από το αριστερό χωριό Κίτι, η καταλήψη και καλλιέργεια αναξιοποίητης γης, γερμανικής συνήθως ιδιοκτησίας, είχε παρατηρηθεί καθόλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1940.[51] Στα Περβόλια το 1948 μια τέτοια "λαϊκή απαλλοτρίωση" προκάλεσε την επέμβαση της αποικιακής αστυνομίας και οι δεκαοχτώ καταληψίες οδηγήθηκαν στη φυλακή. Σύμφωνα με έναν από τους συμμετέχοντες στην κατάληψη, η ενέργεια τους δεν ήταν μόνο οικονομική αλλά και πολιτική, παρά το γεγονός ότι "ο σύντροφος Παπαϊωάννου εμήνυσεν μας ότι η πράξη μας ήταν παράνομη".[52] Οι καταληψίες συνδέονταν με τους κολλεκτιβιστές, οι οποίοι τους έδωσαν μάλιστα και αντλία νερού και στάθηκαν οικονομικά αλληλέγγυοι στις οικογένειες τους κατά τη διάρκεια της φυλάκισής τους.[53]

Το συνεργατικό κίνημα δεν μπορούσε να μείνει έξω από την ταξική και πολιτική σύγκρουση. Η ραγδαία του ανάπτυξη τις προηγούμενες δεκαετίες το είχε καταστήσει κομβικό σημείο

στην οικονομική, κοινωνική και πολιτική ζωή της υπαίθρου. Ήδη το 1947 υπήρχαν 550 εγγεγραμμένα συνεργατικά ιδρύματα και 81 593 μέλη.[54] Ο ανταγωνισμός μεταξύ του ΑΚΕΛ και της ΠΕΚ για τον έλεγχο των επιτροπών των συνεργατικών οργανώσεων και η μεροληπτική στάση των Βρετανών[55] αποτελούσε τη φανερή όψη μιας ευρύτερης σύγκρουσης. Η άλλη, υποβόσκουσα όψη, αφορούσε το ίδιο το νόημα της συνεργατικής δραστηριότητας, τη μορφή, το εύρος και την κατεύθυνσή της. Τι ήταν και τι μπορούσε να ήταν ο συνεργατισμός; Απολίτικο κίνημα οικονομικών συμφερόντων, ή πολιτικό κίνημα κοινωνικών συμφερόντων; Ποιων των συμφερόντων εντέλει; Μέθοδος ενσωμάτωσης των αγροτών στην καπιταλιστική οικονομία ή πρακτική σοσιαλιστικής κοινωνικοποίησης; Για το ΑΚΕΛ το συνεργατικό κίνημα αποτελούσε τόσο μορφή ταξικής πάλης όσο και χώρο πολιτικής στρατολόγησης. Η "εκδημοκρατικοποίηση του συνεργατισμού" αποτελούσε επίσημα διακηρυγμένη πολιτική θέση του κόμματος από το 1943.[56] Το νόημα αυτής της θέσης, βέβαια, βρισκόταν υπό αδιάκοπη κοινωνική διαπραγμάτευση. Και όσο αυξανόταν η επιρροή των αριστερών στο συνεργατικό κίνημα, τόσο αυξανόταν και ο κίνδυνος διολίσθησης του έξω από τα αποδεκτά για την αποικιακή κυβέρνηση πλαίσια.

Η κολλεκτιβιστική απόπειρα, όπως εκφράστηκε με τη δημιουργία της κολλεκτίβας της Ονίσιας και των Περβολιών, ήταν κάτι το καινούργιο, τόσο για την κυπριακή κοινωνία όσο και για την αποικιακή εξουσία. Η άρνηση της ιδιωτικής ιδιοκτησίας και η αλληλεξάρτηση στη βάση της ομαδικής καλλιέργειας έδωσε νέο νόημα στην έννοια της συνεργατικής αλληλεγγύης. Ενώ ακτήμονες και μικροκαλλιεργητές απαιτούσαν από την κυβέρνηση να απαλλοτριώσει την τσιφλικάδικη γη και να τη διαμοιράσει στους φτωχούς αγρότες, οι κολλεκτιβιστές της Ονίσιας και των Περβολιών, με την πρωτοβουλία τους, πρόβαλαν τη συλλογική ιδιοκτησία και καλλιέργεια ως το πρότυπο της συνεργασίας στη σφαίρα της αγροτικής παραγωγής. Η κολλεκτιβιστική λύση του αγροτικού ζητήματος, όμως, αποτελούσε ακραία πολιτική και το ΑΚΕΛ δίσταζε να την ακολουθήσει. Η αμφισβήτηση της ιδιωτικής ιδιοκτησίας, είτε άμεσα με τις παράνομες καταλήψεις είτε έμμεσα με τις νόμιμες κολλεκτίβες, ελλόχευε κινδύνους συγκρουσιακής ταξικής αντιπαράθεσης και υπονόμευσης της γραμμής της "εθνικο-απελευθερωτικής ενότητας". Με δεδομένη τη γενικότερη αδυναμία του ΑΚΕΛ στην ύπαιθρο απέναντι στην ελληνο-ορθόδοξη παράταξη, η πρόταση της κολλεκτιβοποίησης της γεωργίας ήταν παρακινδυνευμένη. Και σίγουρα δεν βρισκόταν στις προτεραιότητες της ηγεσίας του ΑΚΕΛ, όπως φαίνεται και από την πολιτική εισήγηση της Κεντρικής Επιτροπής προς το Έκτο Συνέδριο του κόμματος το 1949, όπου η μοναδική αναφορά στις δυο κολλεκτίβες που υπήρχαν τότε είχε την μορφή μιας σημείωσης στα πλαίσια του κεφαλαίου των μαζικών οργανώσεων, όπου εντασσόταν ο συνεργατισμός. Αυτή η σημείωση με τίτλο "Αγροτικές Κολλεκτίβες" δήλωνε ότι: "Πρέπει να τύχουν περισσότερης προσοχής και βοήθειας εκ μέρους του Κόμματος και να δούμε με ποιο τρόπο θα μπορούσε να

προωθηθεί το κίνημα τούτο. Κοντά στα άλλα πρέπει να γίνει αγώνας για παροχή σε αυτές - και ιδιαίτερα στην κολλεκτίβα Περβολιών – ικανοποιητικών πιστώσεων εκ μέρους της Συνεργατικής Κεντρικής Τράπεζας".[57] Το "να δούμε" μπροστά από τη μοναδική αναφορά στο "κίνημα τούτο" είναι ενδεχομένως ενδεικτικό μιας ευρύτερης αβεβαιότητας. Το επίσημο ΑΚΕΛ δίσταζε να προωθήσει την κολλεκτιβοποίηση ως πολιτική, προτιμώντας να αναφέρεται στη "συνεργατική καλλιέργεια" ως μέθοδο οικονομίας. Με αυτό εννοούσε την κρατική επιχορήγηση γεωργικών μηχανημάτων για ταυτόχρονη χρήση σε πολλά χωράφια.[58] Βέβαια, στους κόλπους της ΕΑΚ, ο αγώνας για την αναδιανομή της γης αποτελούσε στιγμή ενός ευρύτερου αγώνα για την κολλεκτιβοποίηση."...η επιστροφή της γης στους καλλιεργητές της σημαίνει απολύτρωση των γεωργικών μέσων της παραγωγής, σημαίνει ανάπτυξη της εθνικής μας οικονομίας, σημαίνει αγροτική άνοδο, ευημερία και ανθρώπινη ζωή. Έτσι και μόνον έτσι θα μπορούμε να ανακινούμε παράπλευρα και την κολλεκτιβίστικη καλλιέργεια της γης. Η απαλλοτριωμένη γη δεν θα πρέπει να κατακομματιάζεται...Οι Παφίτες και γενικά όλοι οι ακτήμονες και μικροκαλλιεργητές που αγωνίζονται για την απαλλοτρίωση της γης, ας αφομοιώσουν μέσα τους την μεγάλη απόφαση να μην μοιράζουν την γη αλλά να την αφήνουν μονοκόμματη για συνεργατικές εκμεταλλεύσεις". [59]

Και η τρίτη κολλεκτιβιστική απόπειρα στα Κούκλια της Πάφου συνδέθηκε με και νοηματοδοτήθηκε από τον αγώνα των ακτημόνων για την απόκτηση γης. Αλλά σε αυτή την περίπτωση και οι τοπικές και οι ιστορικές συνθήκες ήταν διαφορετικές από τις προηγούμενες δυο απόπειρες. Η πρωτοβουλία για τη δημιουργία της τρίτης κολλεκτίβας στα τέλη του 1949 – που ονομάστηκε "του Ξερού" καθώς βρισκόταν κοντά στον ομώνυμο ποταμό – προήλθε και σε αυτή την περίπτωση από απόστρατους,[60] αλλά μέσα από ιεραρχικές διαδικασίες με πρωταγωνιστές δυο κομματικούς και δυο δικηγόρους, όπως μας πληροφόρησε ένας από τους απόστρατους ο οποίος εκλέγηκε γραμματέας: "Εν εκάμαμεν τίποτε εμείς, εμείς ήμασταν όπως τα αρνιά που μας εκολοσύρναν, ότι νιαν μας πουν εκάμναμεν".[61] Οι συμμετέχοντες σε αυτή την προσπάθεια ήταν λιγότερο συνδεδεμένοι μεταξύ τους. Πέραν από το ότι προέρχονταν από διαφορετικά χωριά και δεν γνωρίζονταν όλοι μεταξύ τους, οι συνεχείς φιλονικίες τους και η έλλειψη του αισθήματος της ευθύνης απέναντι στη συλλογικότητα[62] συνθέτουν μια διαφορετική εικόνα.[63] Το γιατί δεν είναι ξεκάθαρο. Ενδεχομένως η απάντηση να βρίσκεται στην ευρύτερη αδυναμία του αριστερού κινήματος ή/και στην εδραίωση της κομματικής γραφειοκρατίας στην Πάφο ή/και την περίοδο 1949-50. Αυτές οι υποθέσεις χρήζουν περαιτέρω εμπειρικής διερεύνησης. Ας εξετάσουμε όμως μια άλλη παράμετρο, στην οποία δεν έχουμε αναφερθεί ακόμα – τη στάση και την πολιτική της αποικιακής κυβέρνησης.

Η απάντηση της αποικιακής κυβέρνησης στο διαχρονικό αίτημα των ακτημόνων για την απαλλοτρίωση και αναδιανομή της τσιφλικάδικης γης ήρθε το 1947 με την αγορά τεσσάρων τσιφλικιών στην Πάφο, κάτι που αποτέλεσε την πιο μεγάλη εξέλιξη των μετα-πολεμικών χρόνων.64 Η απαλλοτρίωση αυτών των βασικά αναξιοποίητων τσιφλικιών του Μπέη στα Κούκλια (δίπλα από το αγρόκτημα όπου δραστηριοποιήθηκε η κολλεκτίβα του Ξερού), στα Πότιμα της Πέγειας, στα Μαμώνια και στην Αχέλια ουσιαστικά επιβλήθηκε στην αποικιακή κυβέρνηση, καθώς αποτελούσε κοινό και βασικό αίτημα και του ελληνο-ορθόδοξου και του σοσιαλιστικού αγροτικού κινήματος, όπως εκφράστηκε αντίστοιχα μέσα από την ΠΕΚ και την ΕΑΚ.65 Όμως, για την αποικιακή κυβέρνηση η αγορά των τσιφλικιών ήταν πρώτα από όλα οικονομική επένδυση και τρόπος άσκησης πολιτικής επιρροής. Προχώρησε σε βελτιωτικά έργα στα τσιφλίκια αυτά και ενοικίαζε σε προσωρινή βάση μερίδια γης σε οικογενειάρχες άντρες, μέσα από τις συνεργατικές πιστωτικές εταιρείες των γύρω χωριών, στην προσπάθεια της να βρει τους κατάλληλους ανθρώπους για μακροχρόνιο ενοικιοστάσιο.66 Μέσα από τη διαχείριση των τεσσάρων αυτών τσιφλικιών η αποικιακή κυβέρνηση πρόβαλε τις δικές της προϋποθέσεις για την αναδιανομή της γης και το δικό της πρότυπο συνεργασίας στη σφαίρα της αγροτικής παραγωγής. "Προτείνεται να δημιουργηθούν συνεργατικές γεωργικές ενώσεις που θα ενοικιάσουν τα τσιφλίκια από την κυβέρνηση και θα τα επανα-ενοικιάσουν στα μέλη τους. Οι ενώσεις αυτές μπορούν να αποκτήσουν γεωργικά μηχανήματα και να διευθετήσουν για τη συλλογική διάθεση των προϊόντων των μελών τους".67 Ο κυβερνητικός αυτός στόχος επιτεύχθηκε μόνο στα Πότιμα της Πέγειας το 1950-1951 μετά από αρκετή προσπάθεια εκ μέρους της αποικιακής κυβέρνησης. "Ο διοικητής της Πάφου ανέφερε ότι, καθώς τα αρχικά άτομα που επιλέγηκαν ως δυνητικά μέλη της Συνεργατικής Έπαυλης Ποτίμων αρνήθηκαν να αποδεκτούν τους όρους της κυβέρνησης για το ενοικιοστάσιο του τσιφλικιού, άλλα άτομα με ελαφρώς ανώτερο κοινωνικό στάτους (of a slightly higher social status) επιλέγηκαν και δημιούργησαν την εταιρεία και υπόγραψαν το ενοικιοστάσιο με τους όρους της κυβέρνησης".68

Όσο όμως η δημιουργία της τρίτης κολλεκτίβας του Ξερού στα Κούκλια της Πάφου σε ένα αγρόκτημα, το οποίο συνόρευε με το απαλλοτριωμένο, κυβερνητικό πια, τσιφλίκι των Κουκλιών, σχεδίαστηκε ή τουλάχιστον προβλήθηκε ως το αριστερό παράδειγμα στην πολιτική της κυβέρνησης για τα τσιφλίκια, άλλο τόσο η Συνεργατική Έπαυλη των Ποτίμων υπήρξε η αντι-παραβολή στην κολλεκτιβιστική απόπειρα. Αφού είχε ήδη διαμοιράσει το τσιφλίκι σε κλήρους και αφού είχε ήδη ξεκαθαρίσει ότι το τσιφλίκι δεν ήταν προς διανομή ή πώληση αλλά προς συλλογική ενοικίαση, η κυβέρνηση άρχισε στα τέλη του 1950 να προτρέπει τους αγρότες τους οποίους επέλεξε για το συνεταιρισμό στα Πότιμα να συνεργαστούν. "Ήτουν έτοιμοι οι κλήροι αλλά να δεις, [οι] υπεύθυνοι, το Γεωργικό Τμήμα

εκατέβαλεν μας προσπάθειαν να τα σπείρουμεν ομαδικά, να κάμουμεν κολλεκτίβα....για να δει αν έχουμεν όρεξη να δουλέψουμεν”.69Η ΕΑΚ Πάφου, όμως, αμφισβήτησε και τις προθέσεις και τις μεθόδους της αποικιακής κυβέρνησης αντιδρώντας στην προσπάθειά της να οικειοποιηθεί την πρόταση της ομαδικής καλλιέργειας. “Τι είδους ομαδική καλλιέργεια θα γίνει εκεί μέσα; ο κάθε ένας θα έχει από ένα κομμάτι γης και θα είναι υπόχρεος να κάμνει ότι φυτείες του υποδείξει ο κυβερνητικός λειτουργός....κατά τα άλλα ομαδική θα είναι η υποχρέωση έναντι της κυβέρνησης για να εξοφλήσουν τις οικονομικές τους υποχρεώσεις”.70

Με τη δημιουργία της τέταρτης κολλεκτίβας στο Αυγόρου της Αμμοχώστου στα τέλη του 1951, η ΕΑΚ μετρούσε πέντε χρόνια δράσης. Παρά το ότι οι κολλεκτιβιστές ήταν ΕΑΚίτες η δημιουργία της τέταρτης κολλεκτίβας δεν φαίνεται να προήλθε από την ΕΑΚ ως οργάνωση. Η ΕΑΚ στήριζε τις κολλεκτίβες καθώς θεωρούσε ότι “με το έργο τους κτίζουν την καινούργια βάση για την αγροτικήν οικονομία του νησιού μας”.71 Αλλά ταυτόχρονα ως μαζική πολιτική οργάνωση θεωρούσε ότι προτεραιότητά της ήταν η προώθηση του ευρύτερου αγώνα ενάντια στο “ιμπεριαλιστικό αποικιακό σύστημα διακυβέρνησης”. “Χωρίς να αμφιβάλλει ότι και στον τόπο μας υπάρχει κάθε δυνατότητα για να ευδοκιμήσει ένα μαζικό κολλεκτιβίστικο σύστημα εντούτοις τούτο δεν είναι δυνατό να γίνει κάτω από μια ξένη αντιλαϊκή αποικιακή κυβέρνηση γιατί δεν συμφέρει στον ξένο κυρίαρχο να προκόψει και να ευημερήσει ο λαός μας. Τότε μόνο θάναι εύκολο να πλατύνει το κολλεκτιβίστικο κίνημα όταν ο δυστυχισμένος αυτός τόπος ξεσκλαβωθεί εθνικά, πολιτικά και οικονομικά”.72 Οι κολλεκτιβιστές ήταν και στο Αυγόρου “αριστεροί συμπαθούντες”,73 αλλά “το ΑΚΕΛ του Αυκόρου ενέκρινεν, δεν αποφάσισεν την πράξη”.74 Η κολλεκτίβα αυτή είχε έντονο τοπικό χαρακτήρα, καθώς οι συμμετέχοντες ήταν όλοι χωριανοί, οι οποίοι συνδέονταν μεταξύ τους με συγγενικούς και φιλικούς δεσμούς. Αυτό που κάνει όμως την περίπτωση του Αυγόρου διαφορετική από τις τρεις προηγούμενες κολλεκτίβες είναι η συμμετοχή ενός μόνο απόστρατου και των γυναικών ως μετόχων από την αρχή της προσπάθειας. Εντούτοις, αυτό δεν συνοδεύτηκε και από τη συμμετοχή τους στην επιτροπή της κολλεκτίβας, καθώς και εκεί, όπως και στις άλλες κολλεκτίβες, τα μεροκάματα παρέμειναν άνισα75. Αλλά το γεγονός ότι εκεί οι γυναίκες είχαν από την αρχή το δικαίωμα να συναποφασίζουν ως μετόχοι και η πληροφορία ότι εκεί “οι γεναίτζες εμιλούσαν, είχαν παραπάνω γλώσσα που μας”76 αποτελούν ενδεχομένως ενδείξεις μιας ευρύτερης αμφισβήτησης της αντρικής εξουσίας ως αναπόσπαστου μέρους της ιστορικής κρίσης της παραδοσιακής πατριαρχικής εξουσίας.77

Δ. Λειτουργία και διάλυση

“Ώσπου να γεννηθούμεν επεθάναμεν...στα τέσσερα πέντε χρόνια εβρεθήκαμεν ιδιωτικοποιημένοι”[78]

Το φαινόμενο των αγροτικών κολλεκτιβών, ως μια κατάσταση που προέκυψε μέσα από τη συνεύρεση της αριστερής ιδεολογίας και της συνεργατικής πρακτικής, συνιστά ένα υβρίδιο της εποχής του. Η κολλεκτιβιστική απόπειρα είχε κάτι και από την ταξική σύγκρουση και από την εδραίωση της καπιταλιστικής σχέσης. Οι κολλεκτιβιστές ήταν αριστεροί, στο βαθμό που η αριστερή ιδεολογία συγκροτεί τρόπο αντίληψης της κοινωνίας και νοηματοδότησης της πολιτικής. Με αυτή την έννοια, μοιράζονταν μια ηθική της πράξης, ένα παράδειγμα ταξικής αντίστασης με τους καταληψίες των Περβολιών. Ήταν όμως και επιχειρηματίες στο βαθμό που η επιχείρηση συγκροτεί δίχτυο εμπορευματοποίησης της εργασίας και κεφαλαιακής συσσώρευσης. Με αυτή την έννοια οι κολλεκτιβιστές εξασκούσαν τις συνεργατικές αρχές της αλληλοβοήθειας, της αυτοβοήθειας και της αποταμίευσης. Η κολλεκτιβιστική απόπειρα αποτελούσε ταυτόχρονα πρωτοπορία και περιθώριο του λαϊκού και του συνεργατικού κινήματος. Οι αγροτικές κολλεκτίβες ήταν και μορφή στρατευμένου μοντερνισμού[79] που επιθυμούσε “να πραγματώσει ότι ο κόσμος, ο απλός κόσμος μπορεί να δημιουργήσει, μπορεί να ζήσει τζαι μπορεί να μεταδώσει τζαι φώτα ακόμα στες επόμενες εποχές”[80]και μη αφομοιώσιμο υπόλοιπο στις αφηγήσεις του Τμήματος Συνεργατισμού.[81] Η κατηγοριοποίηση τους ήταν ιδιαίτερα ακριβής: “άλλες ενώσεις”.

Ο κάθε κολλεκτιβιστής ήταν, με οικονομικούς όρους, εκτός από συνιδιοκτήτης και ημερομίσθιος υπάλληλος της συνεργατικής εταιρείας και αμοιβόταν ανάλογα με τις μέρες εργασίας του. Το ύψος του μεροκάματου εξαρτούνταν από τη γενικότερη οικονομική κατάσταση της εργοδότριας εταιρείας και αυξανόταν σταδιακά ανάλογα με την κερδοφορία της. Σε περιόδους αυξημένης ανάγκης εργατικών χεριών, όπως την εποχή του θέρους, η εταιρεία προσλάμβανε και εποχιακούς εργάτες[82] από τα γύρω χωριά. Οι εργαζόμενοι αυτοί πληρώνονταν με τα μεροκάματα της αγοράς που ήταν πιο ψηλά από αυτά που έδιναν στους εαυτούς τους οι κολλεκτιβιστές. Οι κολλεκτίβες, ως μια μορφή θεσμοθέτησης της ταξικής σύγκρουσης, ήταν επηρεασμένες τόσο από την εργατική προέλευση όσο και από την εργατική ιδεολογία των πρωταγωνιστών. Τα χαμηλά μεροκάματα όμως, σε συνάρτηση με τις πολλές ώρες εργασίας, είχαν σαν αποτέλεσμα τη συντήρηση ενός σχετικά χαμηλού βιοτικού επιπέδου, το οποίο διάβρωσε το ηθικό των μελών και αποτέλεσε έναν από τους κύριους λόγους της διάλυσης των κολλεκτιβών στα Περβόλια, σύμφωνα με τον Χρίστο Ρουσή και στο Αυγόρου, σύμφωνα με τον Τρύφωνα Καούλλα. Η απουσία ιδιοκτήτη-εργοδότη δεν σήμαινε απαλλαγή και από τους σκληρούς όρους της πρώιμης κεφαλαιακής συσσώρευσης και για τους κολλεκτιβιστές αυτό δεν ήταν ιδεολογία αλλά βίωμα. Η μεταβατικότητα της

εποχής, μέσα στην οποία εμφανίστηκαν οι κολλεκτίβες, περιόριζε σημαντικά τα περιθώρια της ανάπτυξής τους. Από τη μια, η εδραίωση της καπιταλιστικής σχέσης πραγματοποιούνταν επί της παρατεταμένης κρίσης της γεωργίας και, από την άλλη, η γενική βελτίωση των συνθηκών ζωής των λαϊκών στρωμάτων μέσα από τους αγώνες του εργατικού κινήματος διάβρωνε κάθε ιδεολογία λιτότητας. “Άρκεψεν ο κόσμος τζαι εβαρκέτουν να πούμε διότι λαλεί σου ρε κουμπάρε μα στην Δετζέλια που παν οι εργάτες, πιάνουν δεκατρία σελίνια, δώδεκα σελίνια, εμείς να μαχούμαστεν τσάππα δώδεκα ώρες δεκατέσσερις ώρες το εικοστετράωρο τζαι να πιάνουμεν έξι σελίνια;”83 Στην Ονίσια ήταν η ανάπτυξη της κερδοφόρας βιομηχανίας παραγωγής ασβέστη που επέτρεψε στην εταιρεία να επιβιώσει, καθώς εκεί οι κολλεκτιβιστές δεν “βαρέθηκαν”.

Η υβριδιακή υπόσταση της κολλεκτιβιστικής αγροτικής παραγωγής μπορεί να ιδωθεί και ως μια ανάμειξη της εργατικής ιδεολογίας και της αγροτικής ιδιοκτησίας. Μια ανάμειξη όμως συγκρουσιακή και συναινετική ταυτόχρονα, η οποία συγκέντρωσε το ενδιαφέρον και της "αριστερής υποκουλτούρας84" και της αποικιακής κυβέρνησης. Η Ονίσια συμβόλιζε τη θεσμοθέτηση της κινηματικής εμπειρίας. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι ο ηγέτης της έγινε αργότερα πρόεδρος της ΕΚΑ (μετονομασία της ΕΑΚ) και βουλευτής Κερύνειας.85 Η επιτυχία της κολλεκτίβας του Δικώμου συνιστούσε μια μορφή αυτοσυγκρότησης της ταξικής σύγκρουσης, ως παράδειγμα μέσα από το θεσμό της ιδιοκτησίας. Στα Πότιμα της Πέγειας ο συμβολισμός ήταν πλήρως αντεστραμμένος. Εκεί, στην κυβερνητική “κολλεκτίβα”, ήταν ο θεσμός της ιδιοκτησίας που αυτοσυγκροτήθηκε μέσα από την ταξική σύγκρουση. Το τσιφλίκι χωρίστηκε σε τρεις περιοχές και διαμοιράστηκε σε είκοσι οκτώ κλήρους, που αποτελούνταν από τρία τεμάχια ο καθένας, και η Συνεργατική Έπαυλη Ποτίμων Πέγειας λειτούργησε ως εταιρεία ενοικίασης γης από το κράτος και υπενοικίασης της στα μέλη της. Όπως ήθελε η ιδιοκτήτρια κυβέρνηση, το ενοικιοστάσιο ορίστηκε για 30 χρόνια με αρχικό ετήσιο ενοίκιο 250 λίρες και με πρόνοια αναπροσαρμογής του ανάλογα με το επίπεδο των τιμών συγκεκριμένων αγροτικών προϊόντων στον ετήσιο δείκτη τιμών του Τμήματος Γεωργίας86. Στα Πότιμα της Πέγειας η ομαδική καλλιέργεια δεν αποτελούσε αίτημα των αγροτών αλλά εκ των υστέρων εισήγηση της κυβέρνησης η οποία μέσω του γεωργικού σχεδίου διατηρούσε και τον τελικό έλεγχο της παραγωγής.87 Οι αγρότες εκεί ήθελαν να τους διανεμηθούν οι κλήροι και να καλλιεργήσει ο καθένας τον δικό του. Κατάφεραν όμως να εκμεταλλευτούν την κυβερνητική πρόταση για την ομαδική καλλιέργεια και να εξασφαλίσουν μέρος των εξόδων για ένα βαθύ όργωμα ολόκληρου του τσιφλικιού.88 Με την αποτυχία της πρώτης και μοναδικής ομαδικής σποράς σε λιγότερο από τρεις μήνες μετά την ίδρυση της Συνεργατικής Έπαυλης Ποτίμων Πέγειας, οι κλήροι διανεμήθηκαν και η συλλογικότητα περιορίστηκε βασικά στο ενοίκιο και στη διάθεση των προϊόντων.

Στις άλλες συνεργατικές ενώσεις όμως, που λειτούργησαν έστω για κάποιο χρονικό διάστημα ως κολλεκτίβες, τόσο η παραγωγή όσο και η διάθεση των προϊόντων γινόταν εξολοκλήρου σε συλλογική βάση και, έτσι, η εταιρεία δεν φάνταζε σαν μια εξωτερική οντότητα στη σχέση με τα μέλη της. Δεν τέθηκε, δηλαδή, το θέμα της δυνητικής απόκλισης μεταξύ ιδιωτικού και συλλογικού συμφέροντος, όπως θα μπορούσε να τεθεί στην περίπτωση των Ποτίμων, αν κάποιος έμπορος πρόσφερε καλύτερες τιμές από τη συνεργατική εταιρεία για τη σοδειά κάποιου συγκεκριμένου μέλους. Πέραν από τη συλλογική ιδιοκτησία της γης και της σοδειάς, η καθημερινή επαφή μεταξύ των κολλεκτιβιστών, μέσα από την ομαδική καλλιέργεια, δημιουργούσε και στενούς δεσμούς φιλίας οι οποίοι δεν ήταν εύκολο να διασαλευτούν. Βέβαια, αυτό δεν σήμαινε ότι η αλληλεξάρτηση μεταξύ των μελών ήταν υποχρεωτικό ή μόνιμο φαινόμενο οικονομικά επιβεβλημένο. Το κάθε μέλος είχε το δικαίωμα αποχώρησης από τη συλλογικότητα με επιστροφή του μετοχικού κεφαλαίου89, το οποίο είχε συνεισφέρει με την ένταξή του. Κάποιοι εξάσκησαν το δικαίωμα της αποχώρησης, καθώς δεν άντεξαν την σκληρή δουλειά που απαιτούσαν τα πρώτα χρόνια της κολλεκτιβιστικής απόπειρας. “Στες πρώτες αρκές που εξεκινήσαμεν είχαμεν θκυο, λαλούν μας, ρε παιθκιά εμείς είμαστεν των γραμμάτων εν μπορούμεν μες τον ήλιο, μες τον καύσωνα να βκάλλουμεν πέτρες, είπαμεν τους εντάξει παιθκιά ελεύθεροι να πάτε στο καλό, τζαι αποχωρήσαν”.90 Αυτοί που τους αναπλήρωσαν, όμως, και γενικά όσοι έμπαιναν στις κολλεκτίβες σε κατοπινό στάδιο έπρεπε να περάσουν από μια εξάμηνη περίοδο δοκιμασίας με το τέλος της οποίας έπρεπε αυτοί να αποφασίσουν αν ήταν έτοιμοι για μια τέτοια δέσμευση και οι παλιοί κολλεκτιβιστές αν θα τους αποδέχονταν στη συλλογικότητα.

Τα αρχικά μέλη των κολλεκτιβών, με εξαίρεση το Αυγόρου, ήταν αποκλειστικά άντρες, με τις γυναίκες να περιορίζονται και νομικά στον υπαλληλικό ρόλο. Σταδιακά, όμως, οι άντρες επέτρεψαν και στις συζύγους τους να γίνουν μέτοχοι της εταιρείας και να έχουν έτσι το δικαίωμα της συμμετοχής στη λήψη αποφάσεων. Ο βαθμός στον οποίο εξασκούνταν βέβαια αυτό το δικαίωμα στη πράξη ή/και στη μνήμη των γυναικών φαίνεται να ήταν περιορισμένος. “Εμείς οι γυναίτζες εν είχαμεν μετοχές, ψήφο εν εψηφίζαμεν”.91 “Εκάμναν τα μόνοι τους τούτα, τους λοαρκασμούς” .92 Το γεγονός ότι τα μεροκάματα των γυναικών μελών ήταν σταθερά χαμηλότερα από αυτά των αντρών και το γεγονός ότι σε καμιά από τις κολλεκτίβες δεν υπήρχε γυναίκα μέλος διοικητικής επιτροπής δείχνει ότι παρά την ευρύτερη προσπάθεια που καταβαλλόταν στα πλαίσια του αριστερού κινήματος για την ισότητα των φύλων, ο δρόμος ήταν ακόμα μακρύς. Όπως είχε παρατηρήσει και ένας από τους ηγέτες της αριστεράς της Πάφου, ο Γιάννης Σοφόκλη το Μάρτη του 1952: “Βασικά το Κόμμα εξακολουθεί να είναι συντηρητικό έναντι στη γυναίκα”.93 Σε κάποιες περιπτώσεις το μεροκάματο της γυναίκας δεν υπολογιζόταν καν ξεχωριστά, αλλά προστίθετο σε αυτό που έπαιρνε ο σύζυγός

της,[94] ο οποίος θεωρούνταν και ο οικογενειάρχης, διευθύνων αρμόδιος του κάθε νοικοκυριού μέσα στην κολλεκτίβα. Το γεγονός ότι η αντροκρατία ήταν βαθιά ριζωμένη σε όλα τα επίπεδα, στον καταμερισμό της εργασίας, στις μισθολογικές απολαβές, στις πολιτικές διαδικασίες πέραν από τα όρια της πρωτοπορίας των κολλεκτιβιστών, θέτει γενικότερα ερωτήματα για τις σχέσεις των φύλων την εποχή αυτή. Και, παρά την κεντρικότητα του θέματος, η υπάρχουσα εμπειρική έρευνα είναι περιορισμένη.

Το κάθε μέλος ήταν μέτοχος με δικαίωμα ψήφου στη γενική συνέλευση, το αρμόδιο σώμα για τη λήψη σημαντικών και δεσμευτικών αποφάσεων. Από τη γενική συνέλευση εκλεγόταν η πενταμελής επιτροπή, που καθόριζε το γεωργικό σχέδιο και τον καταμερισμό εργασίας και ήταν επιφορτισμένη με την καθημερινή διοίκηση του αγροκτήματος. Οι γενικές συνελεύσεις δεν λάμβαναν χώρα σε τακτά χρονικά διαστήματα και η σύγκλισή τους γινόταν συνήθως σε περιπτώσεις λήψης σημαντικών αποφάσεων. Επομένως, ο πολιτικός ρόλος και λόγος της επιτροπής ήταν ιδιαίτερα σημαντικός. Αναμφίβολα υπήρχαν ηγέτες. Από πού πήγαζε, όμως, πώς συγκροτούνταν και πώς νομιμοποιούνταν η εξουσία τους;

Στην Ονίσια πρόεδρος και σχετικά αδιαμφισβήτητος αρχηγός ήταν ο αυτοδίδακτος εργατο-αγρότης και οργανωτικός πυρήνας του ΑΚΕΛ, Χρίστος Κουρτελλάρης. Οι ηγετικές του ικανότητες είχαν αναγνωριστεί και από τη βρετανική στρατιωτική ιεραρχία, η οποία τον προήγαγε σε λοχία πριν τον μεταθέσει μαζί με άλλους στο στρατόπεδο της Χατάπα στην έρημο της Αιγύπτου, μετά από τις κινητοποιήσεις των στρατιωτών για την αποστράτευση. Στις άλλες τρεις κολλεκτίβες δεν φαίνεται να υπήρχε ανάλογο φαινόμενο. Στα Περβόλια υπήρξαν τρεις προέδροι – ο οικοδόμος Γιώργος Λεβέντης, ο οποίος είχε “εντοπιστεί” και σταλεί εξορία στην Παναγιά της Πάφου από τις αποικιακές αρχές,[95] ο επίσης οικοδόμος κομμουνιστής Ανδρέας Μηνά, ο οποίος αποβλήθηκε το 1953 “λόγω της κακής αντι-συνεργατικής στάσης της γυναίκας του και της αδυναμίας του να κοντρολάρει το σπίτι του”[96] και, τέλος, ο Γιώργος Χειμωνίδης, εργάτης από την Πύλα. Στα Κούκλια της Πάφου πρόεδρος ήταν ο Λοϊζος Παπαδόπουλος από τη Χλώρακα, του Γυμνασίου και του ΑΚΕΛ, ο οποίος είχε εκλεγεί πρώτος Επαρχιακός Γραμματέας της ΕΑΚ Πάφου. Ο Παπαδόπουλος ήταν “υπεύθυνος επί των πωλήσεων”, όμως βρισκόταν σε σύγκρουση με τον απόστρατο γραμματέα Κωνσταντίνου, που ήταν “στη δουλειά”.[97] Στο Αυγόρου πρόεδρος ήταν ο απόστρατος οικοδόμος Γιώργος Φωτίου, γραμματέας ο Κώστας Ευθυμίου[98], αλλά “υπεύθυνος των γεωργικών δουλειών” ο γεωργός Γιώργος Καούλλας, ιδρυτικό μέλος και ταμίας της ΕΑΚ Αμμοχώστου[99], ο οποίος είχε βάλει και υποθήκη τα χωράφια του μαζί με την αδερφή του, για να πάρουν το αρχικό δάνειο από τη Γεωργική Τράπεζα.[100]

Παρόλο που οι όποιες γενικεύσεις είναι παρακινδυνευμένες, δεν μπορούμε να αφήσουμε το

νευραλγικό ζήτημα των εσωτερικών πολιτικών σχέσεων στις κολλεκτίβες, χωρίς να θέσουμε τουλάχιστον κάποιες παράμετρους για την απάντησή του. Ο αναλυτικός στόχος εδώ δεν είναι τόσο οι ιεραρχίες της κολλεκτιβίστικης καθημερινότητας όσο η λογική τους. Ποιοι ήταν οι παράγοντες που προσέδιδαν κύρος/στάτους σε κάποιους κολλεκτιβιστές και όχι σε άλλους και ποια ήταν τα κριτήρια της αλληλο-αξιολόγησης των κολλεκτιβιστών; Αναμφίβολα η εργατικότητα και η αντοχή, η τεχνική κατάρτιση στις γεωργικές εργασίες και το ψυχικό σθένος υπήρξαν βασικές συνιστώσες της συγκρότησης των εσωτερικών πολιτικών σχέσεων. Τα πρότυπα της "ατσάλινης πειθαρχίας", της "εθελοντικής δουλειάς", της "οργάνωσης" και της "ειδίκευσης" φαίνεται να ήταν δεδομένα101 σε όλες τις κολλεκτίβες. Και αν οι αξίες αυτές μας παραπέμπουν σε μια ηθική της εργασίας βασισμένη στην υλική αναγκαιότητα της κεφαλαιοποίησης, αυτή δεν μπορεί να ιδωθεί έξω από το ευρύτερο της ψυχροπολεμικό πολιτικό πλαίσιο.

Οι κολλεκτίβες δεν ήταν απλά συλλογικά διαχειριζόμενες αγροτικές επιχειρήσεις. Αποτελούσαν κυπριακές μορφές συμμετοχής στο παγκόσμιο σοσιαλιστικό στρατόπεδο. Η παγκόσμια αυτή ιδεολογική σύγκρουση έπαιρνε συχνά μυθικές διαστάσεις στις στήλες των εφημερίδων της αριστεράς και της δεξιάς: οι μεν μιλούσαν για την "αγροτική ανόρθωση στη Σοβιετική Ένωση"102 και για το ψηλό βιοτικό επίπεδο "στο κολχόζ Βοροσίλοφ"103, οι δε για τη "νέα σοβιετική εκστρατεία εναντίον των αγροτών",104 βεβαιώνοντας τους Κύπριους αναγνώστες τους πως "δεν υπάρχει κανείς που να είναι ευτυχισμένος στη Ρωσσία"105 και πως διεξάγεται ένας σιωπηλός πόλεμος των αγροτών ενάντια στον κολλεκτιβισμό.106 Για τους Κύπριους κολλεκτιβιστές, η απόδειξη της ανωτερότητας του "κολλεκτιβιστικού συστήματος" συνιστούσε όχι απλά οικονομική "ανάγκη" αλλά και πολιτικό "καθήκον". Εδώ βρίσκονται τόσο οι ρίζες της στοχανοβίτικης έμφασης στην αύξηση της παραγωγικότητας όσο και η πίκρα της τελικής αποτυχίας. "Εδώσαμεν τα μούτρα μας τζαι εσπάσαμεν τα, τζαι νομίζω πως επροσβάλαμεν το θεσμό της κολλεκτίβας."107

Ε. Επίλογος

"Όλη η ιστορία εξαρτάται τελικά από τον κοινωνικό της σκοπό"108

Αυτή η εργασία αποτελεί μια πρώτη προσέγγιση και δεν θεωρεί ότι έχει αναλύσει όλες τις πτυχές του φαινομένου. Αναγνωρίζει ότι ουσιαστικά θέματα, όπως οι σχέσεις των κολλεκτιβών με την οικονομία της αγοράς και οι σχέσεις μεταξύ των φύλων στις κολλεκτίβες και στην ύστερη αποικιοκρατία, σχολιάστηκαν ακροθιγώς, ενώ το διεθνές και περιφερειακό γίγνεσθαι και ο θεσμός της οικογένειας έμεινε, σε μεγάλο βαθμό, έξω από την ανάλυση. Οι περιορισμοί στη θεματική ανάπτυξη και στην αναλυτική εμβάθυνση της εργασίας τέθηκαν,

σε μεγάλο βαθμό, από το εμπειρικό της δείγμα και τα χωρο-χρονικά της πλαίσια. Μέσα από μια πιο εκτεταμένη εμπειρική και θεωρητική έρευνα, η κυπριακή αυτή εμπειρία θα ήταν χρήσιμο να συγκριθεί και να αντιπαραβληθεί με παρόμοια φαινόμενα σε άλλες χώρες. Εδώ τα σοβιετικά κολχόζ και τα εβραϊκά κιπούτς, από τη μια, και οι κοπερατίβες στις βρετανικές αποικίες της ινδικής χερσονήσου, από την άλλη, ίσως να είναι η καλύτερη αφετηρία, καθώς τα πρώτα δύο φαίνεται να ενέπνευσαν την κυπριακή απόπειρα, ενώ οι τελευταίες φαίνεται να προσομοίαζαν γενικότερα με το κυπριακό συνεργατικό κίνημα και το αποικιακό του πλαίσιο. Πιο ουσιαστικά, όμως, μια πιο εκτεταμένη εμπειρική και θεωρητική έρευνα θα ήταν χρήσιμο να εστιάσει στο ζήτημα του φύλου και των διαλεκτικών του, έτσι ώστε να αναδειχτεί και η άλλη όψη της μετάβασης στην καπιταλιστική νεοτερικότητα.

Σε αυτή την εργασία ο στόχος ήταν η παρουσίαση και ανάλυση των συνθηκών δημιουργίας, του κοινωνικού νοήματος και των πολιτικών προεκτάσεων της κολλεκτιβιστικής απόπειρας στην Κύπρο. Οι αγροτικές κολλεκτίβες προσεγγίστηκαν ως συγκεκριμένη κοινωνική πράξη μέσα σε συγκεκριμένες ιστορικές και τοπικές συνθήκες. Και ως τέτοια μπορεί να μας πληροφορήσει όχι τόσο για κάποια αφηρημένη ιδέα που λέγεται "κολλεκτιβιστικό σύστημα" όσο για μια διασταύρωση της ταξικής σύγκρουσης με τους θεσμούς της ιδιοκτησίας και του συνεργατισμού στην Κύπρο των τελευταίων δεκαετιών της βρετανικής διοίκησης. Η έννοια του υβριδίου δεν αναφέρεται μόνο στις ιστορικές καταβολές των αγροτικών κολλεκτιβών, την αριστερή κοσμοαντίληψη και τη συνεργατική πρακτική, αλλά και στην ιστορικότητά τους ως μορφές ανταγωνιστικής συμμετοχής στις διαδικασίες της καπιταλιστικής νεοτερικότητας. Οι αγροτικές κολλεκτίβες υπήρξαν μια πρωτοβουλία αμφισβήτησης της ιδιοκτησίας μέσα από την ίδια την ιδιοκτησία – αμφισβήτησης του κεφαλαίου μέσα από την ίδια την κεφαλαιοποίηση. Και ως τέτοιες αποτελούν κάτι περισσότερο από μια λεπτομέρεια στο περιθώριο της διαδικασίας της προλεταριοποίησης και του θεσμού του συνεργατισμού στην Κύπρο.

....

1Αρχείο Υπηρεσίας Εποπτείας και Ανάπτυξης Συνεργατικών Εταιρειών, στο εξής Αρχείο Υ.Ε.Α.Σ.Ε., 62/46 Κανονισμοί της Συνεργατικής Έπαυλης Ονήσιας ΛΤΔ.

2Η εργασία αυτή παρουσιάστηκε σε μια πρώιμη μορφή στο Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών στην Αθήνα, το Μάρτη του 2006.

3Ο διάλογος με τον Αντρέα Παναγιώτου υπήρξε σημαντικός για τη διαμόρφωση αυτής της εργασίας.

4Οι συνεντεύξεις λήφθηκαν στα πλαίσια ερευνητικού προγράμματος ΠΕΝΕΚ για το Αρχείο Προφορικής Παράδοσης (ΑΠΠ) του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών.

5Για την κολλεκτίβα της Ονίσιας συνέντευξη με το Χρίστο Κουρτελλάρη, τον Αντώνη

Κόκκινο και τη Σαλώμη Μούζουρα. Για την κολλεκτίβα των Περβολιών συνέντευξη με τους Σάββα και Παναγιώτη Κωνσταντίνου και το Χρίστο Ρουσή. Στα Περβόλια συνέντευξη, επίσης, με το Μήτσιο Πασιουρτίδη. Για την κολλεκτίβα του Ξερού στα Κούκλια της Πάφου συνέντευξη με τους Χαμπή Ιωάννου, Γιαννή Γιαννή και Ευριδίκη Γιαννή, τον Κυριάκο Κωνσταντίνου και τη Μυριάνθη Βρυώνη. Για την κολλεκτίβα του Αυγόρου συνέντευξη με το Γιώργο Φωτίου και τον Τρύφωνα Καούλλα. Συνέντευξη, επίσης, με το Γεώργιο Χατζηνικόλα από τα Πότιμα της Πέγειας.

6Karl Marx, The eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte, 1852 στο Robert C. Tucker, The Marx-Engels reader, second edition, New York, Princeton University: Norton, 1978, σ. 595.

7Αρχικά αυτό γινόταν με το κάψιμο πέτρας από τον Πενταδάκτυλο σε παραδοσιακά πέτρινα καμίνια. Το 1958 δημιουργήθηκε υψικάμινος διαρκούς καύσης μέσα από συνεταιρισμό με ιδιώτες και αναβαθμίστηκε η παραγωγή. Αργότερα μετά τη εγκατάλειψη της περιοχής λόγω των συγκρούσεων, οι Ονισιάτες δημιούργησαν εργοστάσιο μεταποίησης και δευτερογενούς επεξεργασίας ασβέστη στη Μια Μηλιά. Κύπρος Κουρτελλάρης, Οι πρωτοπόροι, Λευκωσία, Έκδοση Παγκύπριας Συνεργατικής Ομοσπονδίας, 1996.

8Immanuel Wallerstein, The Modern World-System III: The Second Era of Great Expansion of Capitalist World-Economy, San Diego: Academic Press, 1989.

9Michael Attalides, Social change and Urbanisation in Cyprus: a study of Nicosia, Nicosia: Social Research Centre, 1981.

10Peter Loizos, Unofficial Views, "Cyprus 1878-1955: structural change and its contribution to changing relations of authority", Cyprus: Intercollege Press, 2001 [1985], σσ.127-140.

11Ρολάνδος Κατσιαούνης, Η Διασκεπτική, Λευκωσία, Λευκωσία: Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, 2000.

12Αντρέας Παναγιώτου, Συνοριακές εμπειρίες - ερμηνεύοντας τον πατριωτισμό της κυπριακής αριστεράς, Αθήνα: Νήσος, 2005 και Andreas Panayiotou, Lenin in the coffeeshop, Postcolonial studies, Vol 9, n. 3, 2005.

13Andreas Panayiotou, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Island Radicals, 1999 και Κατσιαούνης, ό.π., σσ. 25-26, 49-51.

14Loizos, ό.π., "Changes in property transfer among Greek Cypriot villagers" [1975], σσ. 47-70.

15 Καταστατικό Χωρικής Τράπεζας Λευκονοίκου στο Κυριάκος Αγκαστινιώτης, Ο συνεργατισμός, γέννησις και ανάπτυξις του εν Κύπρω, Λευκωσία, 1965, σ. 49.

16Αυτόθι.

17Κρατικό Αρχείο, Secretariat Archive 1, 1467/1926.

18 Αυτόθι.

19Ν.Κ. Λανίτης, Αγροτικά χρέη και γεωργικοί συνεταιρισμοί εν Κύπρω, 1946.

20Κατσιαούνης, ό.π., σ. 48.

21 Η επίδραση που είχε το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο (ΕΑΜ.) στην κυπριακή αριστερά υπήρξε σημαντική, όπως φαίνεται και στον αριστερό τύπο της εποχής. Στη συνέντευξη του στις 16/01/06 ο κολλεκτιβιστής της Ονίσιας Αντώνης Κόκκινος αναφέρει πως το 1946 ξεκινούσαν να πάνε στην δουλειά τραγουδώντας προοδευτικά τραγούδια του ΕΑΜ.

22Michael Attalides, Cyprus, Nationalism and international politics, Edinburgh: Q Press, 1979, σσ. 36-57.

23Παρά τη δημιουργία τουρκικής συντεχνίας όμως οι περισσότεροι τουρκόφωνοι εργαζόμενοι παρέμειναν οργανωμένοι στην ΠΕΟ μέχρι το 1958, όταν οι πιέσεις και οι απειλές από την ΤΜΤ τους οδήγησαν σε μαζική έξοδο. Ο διαχωρισμός στη βάση της ιδεολογίας ήταν πιο έντονος τη δεκαετία του 1940 από το διαχωρισμό στη βάση της εθνότητας, αν λάβουμε υπόψη μας δείκτες όπως το ποδοσφαιρικό πρωτάθλημα.

24Ο εθνοτικός διαχωρισμός συγκροτήθηκε ως πραγματικά κυρίαρχος κατά το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1950 μέσα από την ένοπλη δράση της ΕΟΚΑ, της Αποικιακής Αστυνομίας και της ΤΜΤ.

25Τα τρακτέρ αυξήθηκαν από 120 το 1946 σε 452 το 1950. Κρατικό Αρχείο, V40/31, Department of Agriculture, Annual Report 1950, σ. 16. Οι εισαγωγές λιπασμάτων αυξήθηκαν από 28 000 τόνους το 1950 σε 38 000 τόνους το 1953. Κρατικό Αρχείο, Secretariat Archive 1, 1508/1955, Economic Survey 1954, σ. 6.

26Demetris Christodoulou, The evolution of the rural land use pattern in Cyprus, Geographical Publications, 1959, σσ. 86-87.

27Αυτόθι, σσ. 121-122.

28Michael Attalides, Social change and Urbanisation in Cyprus: a study of Nicosia, Nicosia: Social Research Centre, 1981.

29Χατζιματθαίος Χατζηνικόλα, Οι αγρότες της Κύπρου, 1945, σ. 20. Ο αγροτικός αυτός ηγέτης ξεκίνησε από την Παναγροτική Ένωση Κύπρου (ΠΕΚ), αλλά μετά προσχώρησε στην Αριστερά και εκλέγηκε γενικός γραμματέας της Ένωση αγροτών Κύπρου (ΕΑΚ) με την ίδρυσή της το 1946. Το βιβλίο του βρίσκεται στο διαδύχτιο στη σελίδαhttp://www.argaki.com/.

30Για τη μαρξιακή έννοια της τυπικής και πραγματικής υπαγωγής της εργατικής δύναμης βλέπε Michael Hardt and Antonio Negri, Labour of Dionysus, Minneapolis: University of Minesota Press, 1994, και Empire, Cambridge: Harvard University Press, 2000.

31Κατσιαούνης, ό.π., σ. 74.

32E. P. Thompson, The making of the English working class, Preface, London, 1963.

33Χρίστος Πέτας, Το κίνημα των μορφωτικών συλλόγων 1939-1945, Λευκωσία, 1992.

34Τεύκρος Ανθίας, Η αγροτική μας άνοδος - Διάλεξη απάνω στα σύγχρονα αγροτικά ζητήματα, Κύπρος, 1943.

35Γιαννής του Χαραλαμπή, διήγηση Αντώνης Κόκκινος, ό.π.
36Χρίστος Ρουσής, κολλεκτίβα Περβολιών ,(συνέντευξη 5/5/05).
37Χαμπής Ιωάννου από Χλώρακα, κολλεκτίβα του Ξερού στα Κούκλια της Πάφου, (συνέντευξη 2/6/05).
38Βλέπε γενικά Ανεξάρτητος και Αγροτική Επιθεώρηση της ΕΑΚ. Κάποιοι κολλεκτιβιστές, όπως ο Χαμπής Ιωάννου του Ξερού Πάφου και ο Τρύφωνας Καούλλας του Αυγόρου θυμούνται να έχουν δει στο σύλλογο του χωριού τους και έγχρωμα περιοδικά από την Ε.Σ.Σ.Δ. μεταφρασμένα στα ελληνικά. Στο ΑΚΕΛ εντοπίστηκε το διήγημα Κολχόζνικη Ζωή, Νέα Ελλάδα, 1951.
39Συνεντεύξεις με τους Ονισιάτες κολλεκτιβιστές Χρίστο Κουρτελλάρη, (συνέντευξη 31/01/05) και Αντώνη Κόκκινο, ό.π.
40Γεώργιος Φωτίου, κολλεκτίβα του Αυγόρου, (συνέντευξη 01/03/05).
41 Στα πλαίσια του αγώνα αυτού πραγματοποιήθηκε εξέγερση μεγάλης ομάδας Κυπρίων εθελοντών στρατιωτών, οι οποίοι αρνήθηκαν να μεταβούν ξανά στην Αίγυπτο μετά το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Η εξέγερση καταστάληκε από τη βρετανική στρατιωτική ιεραρχία, με τη χρησιμοποίηση Ινδών στρατιωτών και σημαδεύτηκε από τη δολοφονία του Τάκη Κυθρεώτη. Για τον αγώνα για την αποστράτευση βλέπε Μιχάλης Πουμπουρής, Λαβωμένη Προσφορά, 1996. Η Ένωση Αποστράτων, που δημιουργήθηκε μέσα από τον αγώνα για την αποστράτευση, παρείχε οργανωτική στήριξη στην πρώτη κολλεκτιβιστική απόπειρα σύμφωνα και με τον Αντώνη Κόκκινο, ό.π.
42Χρίστος Κουρτελάρης, ό.π., Αντώνης Κόκκινος , ό.π.
43Συνέντευξη με Χρίστο Κουρτελλάρη, ό.π. και πιο παλιά του συνέντευξη στο ΑΠΠ.
44Αντώνης Κόκκινος, ό.π..
45Χρίστος Κουρτελάρης, ό.π.. Παρατίθεται επίσης και στο Κύπρος Κουρτελλάρης, ό.π.
46Αρχείο Υ.Ε.Α.Σ.Ε, 72/47, Επιστολή ΕΑΚ προς Έφορο Συνεργατικών Πιστωτικών Εταιρειών, 15 Σεπτεμβρίου 1947.
47Σε κάποιες από τις εκδηλώσεις συνελήφθηκαν και φυλακίστηκαν και πυρήνες μέλη της ΕΑΚ. Ε' Συνέδριο ΕΚΑ, Εικοσι-πέντε χρόνια δράσης για την αγροτιά, Μάρτης 1971, σ. 21.
48Ανεξάρτητος, 20 Μαρτίου 1948, Ι. Νικολάου (Γενικός Γραμματέας ΕΑΚ), “Η οικονομική κρίση και τα καθήκοντα του λαού”.
49Για την πολιτική διάσταση και σημασία των απεργιών αυτών βλέπε Κατσιαούνης, ό.π., 488-495.
50Ανεξάρτητος, 2 Οκτωβρίου 1948, Ι. Νικολάου (Γενικός Γραμματέας ΕΑΚ), “Η όξυνσις των ταξικών αντιθέσεων και το αγροτικόν μας πρόβλημα”.
51Κρατικό Αρχείο, Secretariat Archive 1, Σημείωμα του Διοιηκητή Λάρνακας προς τον Αποικιακό Γραμματέα, 16 Ιουνίου 1952.
52Μήτσιος Πασιουρτίδης από Περβόλια, (συνέντευξη 20/4/05).

53Αυτόθι και Χρίστος Ρουσής, ό.π.
54Κρατικό Αρχείο, V40/162, Ετήσια Έκθεση Τμήματος Συνεργατισμού, 1947.
55Κατσιαούνης, ό.π., σσ. 169-170.
56Κρατικό Αρχείο, Secretariat Archive 1/1088/1927/2, Επιστολή Κεντρικής Επιτροπής ΑΚΕΛ προς Κυβερνήτη, 1η Δεκεμβρίου 1943.
57 Θεωρητικός Δημοκράτης, Αύγουστος 1949, "Πολιτική εισήγηση Κεντρικής Επιτροπής προς το Έκτο Παγκύπριο Συνέδριο του ΑΚΕΛ".
58 Θεωρητικός Δημοκράτης, Γενάρης 1949, υπογραφή Α-Ω, "Η αγροτική τάξη στα πρόθυρα της ολοκληρωτικής χρεωκοπίας". Εδώ αναφέρονται εννιά μέτρα τα οποία είναι "πραγματοποιήσιμα [ακόμα] και κάτω από ένα καπιταλιστικό καθεστώς" ως μεταβατική λύση μέχρι την εγκαθίδρυση της σοσιαλιστικής οικονομίας.
59Ανεξάρτητος, 23 Φεβρουαρίου 1949, Χρ. Σαββίδης, "Προς το Γ΄ Συνέδριο της ΕΑΚ".
60Συνέντευξη με Χαμπή Ιωάννου, ό.π.
61 Κυριάκος Κωνσταντίνου, κολλεκτίβα του Ξερού, (συνέντευξη 02/06/05).
62Συνεντεύξεις με Κυριάκο Κωνσταντίνου και Χαμπή Ιωάννου, ό.π..
63 Το γεγονός ότι ο πρώτος φάκελος της εταιρείας (55/49/1) δεν εντοπίστηκε στο Αρχείο Υ.Ε.Α.Σ.Ε περιορίζει την εμπειρική βάση και, επομένως, την εκτεταμένη ανάπτυξη του επιχειρήματος.
64Christodoulou, ό.π., σ. 78.
65Βέβαια το κίνημα των αγροτομορφωτικών συλλόγων, καθώς και το διάδοχο του οργανωτικό σχήμα της ΕΑΚ απαιτούσαν την απαλλοτρίωση όλων των τσιφλικιών της Πάφου περιλαμβανομένων και αυτών της εκκλησίας. Βλέπε προκήρυξη Α/Μ συλλόγων 9/7/1946, Νεόφυτος Ηλία, Το αγροτικό μας κίνημα, σ. 120.
66Κρατικό Αρχείο, V40/169, Ετήσια Έκθεση Τμήματος Συνεργατισμού 1954, Τσιφλίκια Πάφου
67Κρατικό Αρχείο, V40/163, Ετήσια Έκθεση Τμήματος Συνεργατισμού 1948, Συνεργατικές Γεωργικές Ενώσεις.
68Κρατικό Αρχείο, Secretariat Archive 1, 1735/1950/1, Minutes of the Paphos chiftliks committee, 6 Ιανουαρίου 1951.
69Γεώργιος Χατζηνικόλα, Συνεργατική Έπαυλη Ποτίμων Πέγειας, (συνέντευξη 23/6/05).
70Ανεξάρτητος, 20 Νοεμβρίου 1950, Γιάννης Σοφόκλη, "Ομαδική καλλιέργεια, Προς την Τέταρτη Επαρχιακή Συνδιάσκεψη της ΕΑΚ Πάφου".
71Αγροτική Επιθεώρηση, Οκτώβρης 1951, υπογραφή Συνεργατιστής, "Οι κολλεκτίβες μας".
72Αγροτική Επιθεώρηση, Οκτώβρης 1951, ειδική έκδοση για τα πεντάχρονα, υπογραφή ΕΑΚίτης, "Η Ένωση Αγροτών Κύπρου και το κίνημα των κολλεκτιβών".
73Αρχείο Υ.Ε.Α.Σ.Ε. 23/51, Σημείωμα προς Διοικητή Αμμοχώστου, 12 Φεβρουαρίου 1952.
74Τρύφωνας Καούλλας, κολλεκτίβα του Αυγόρου, (συνέντευξη 10/06/05).

75Αρχείο Υ.Ε.Α.Σ.Ε. 23/51, Έκθεσις Εξελέγξεως, 4/6/53.
76Τρύφωνας Καούλλας, ό.π.
77Peter Loizos, Unofficial Views, "Cyprus 1878-1955: structural change and its contribution to changing relations of authority", Cyprus: Intercollege Press, 2001 [1985], σσ.127-140.
78Τρύφωνας Καούλλας, ό.π.
79Παναγιώτου, Lenin in the coffeeshop, Postcolonial Studies, Vol.9, no.3, 2005.
80Τρύφωνας Καούλλας, ό.π.
81"Οι συνεργατικές γεωργικές ενώσεις δεν είναι εύκολες και η λειτουργία και η οικονομία των τωρινών πειραμάτων θα πρέπει να μελετηθεί προσεκτικά πριν δημιουργηθούν άλλες ενώσεις αυτού του τύπου". Κρατικό Αρχείο, Secretariat Archive 1 1712/1950, Σημείωμα Εφόρου Συνεργατικών Εταιρειών προς Αποικιακό Γραμματέα, Για την μελλοντική πολιτική του Τμήματος Συνεργατισμού, 10 Ιανουαρίου 1951, σ.3.
82 Συνήθως επρόκειτο για γυναίκες, οι οποίες εργάζονταν με πιο χαμηλά μεροκάματα.
83Χρίστος Ρουσής, ό.π.
84Andreas Panayiotou, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Island Radicals, 1999.
85Ίσως να μην είναι τυχαίο και το γεγονός ότι ο ηγέτης του ΑΚΕΛ από το 1988 μέχρι σήμερα κατάγεται από το Δίκωμο και μεγάλωσε στον άμεσο χώρο της ιδεολογικής επίδρασης και επιρροής της Ονίσιας.
86Συμφωνία ενοικιοστασίου με ημερομηνία 23 Οκτωβρίου 1950 από το αρχείο της Συνεργατικής Έπαυλης Ποτίμων στην Πέγεια.
87Συνέντευξη με Γεώργιο Χατζηνικόλα για το ρόλο των υπαλλήλων του Τμήματος Γεωργίας, ό.π..
88Πρακτικά συνεδριών της επιτροπής της Συνεργατικής Έπαυλης Ποτίμων Πέγειας 22 Οκτωβρίου 1950 και 5 Νοεμβρίου 1950 από το αρχείο της Συνεργατικής Έπαυλης Ποτίμων στην Πέγεια.
89Όχι όμως και της συσσωρευμένης υπεραξίας του. Συνέντευξη με Χαμπή Ιωάννου, ό.π.
90Αντώνης Κόκκινος, ό.π.
91Σαλώμη Μούζουρα, κολλεκτίβα Ονίσιας, (συνέντευξη 13/06/05).
92Μυριάνθη Βρυώνη, κολλεκτίβα Ξερού, (συνέντευξη 23/06/05).
93Θεωρητικός Δημοκράτης, Μάρτης 1952, Γιάννης Σοφόκλη, "Για την ανάπτυξη του γυναικείου κινήματος στην Κύπρο".
94Συνέντευξη με Μυριάνθη Βρυώνη, ό.π.
95Συνεντεύξεις με Μήτσιο Πασιουρτίδη, ό.π. και Χρίστο Ρουσή, ό.π.
96Αρχείο Υ.Ε.Α.Σ.Ε., 72/47, Συνεργατική Έπαυλη Περβολιών, Πρακτικά χρονιάτικης γενικής συνέλευσης των μελών, 30/6/53.
97Συνεντέυξεις με Γιαννή (και Ευριδίκη) Γιαννή και Χαμπή Ιωάννου και Κυριάκο Κωνσταντίνου, ό.π.

98Αρχείο Υ.Ε.Α.Σ.Ε., 23/51, Συνεργατική Έπαυλη Αυγόρου, Πρακτικά, επιστολές.

99Νεόφυτος Ηλία, Το Αγροτικό μας κίνημα, 2000, σ. 72.

100Συνέντευξη με Τρύφωνα Καούλλα, ό.π.

101 Τα πρότυπα αυτά εμφανίζονται είτε ως πολιτικοί στόχοι είτε και ως πλαίσιο/μέτρο αξιολόγησης των κολλεκτιβιστών, τόσο στο γραπτό όσο και στον προφορικό εμπειρικό λόγο για και σε σχέση με τις κολλεκτίβες.

102 Ανεξάρτητος, 16 Οκτωβρίου 1950.

103 Αυτόθι, 7 Δεκεμβρίου 1953.

104 Αγροτική, Οκτώβριος 1951.

105 Αυτόθι, Φεβράρης 1951, Μάρτης 1951.

106 Αυτόθι, Μάρτης – Απρίλης 1954, "Οι χωρικοί και τα κολχόζ στη Ρωσσία."

107 Τρύφωνας Καούλλας, ό.π.

108 Paul Thompson, The voice of the past: Oral history, Oxford: Oxford University Press, 1988.